

SZÍVÓS ERIKA

TERHES ÖRÖKSÉG: BUDAPEST TÖRTÉNELMI LAKÓNEGYEDEINEK PROBLÉMÁJA A KÁDÁR-KORSZAKBAN A KLAUZÁL TÉR ÉS KÖRNYÉKE PÉLDÁJÁN

Tanulmányomban a Belső-Erzsébetváros, azon belül a Klauzál tér és környéke példáján szeretném bemutatni, hogyan változott a várospolitikai a Kádár-korszakban: részben gyakorlati okokból hogyan került egyre inkább előtérbe a történelmi városrészek védelme, és milyen kísérletek, megoldások jellemezték a városrehabilitáció 1980-as évekbeli gyakorlatát. Megkísérlem azt, hogy ezt a gyakorlatot minél több szemszögből láttassam, és ütköztessem a városfelújításban érintettek eltérő nézőpontjait. Célom a makro- és a mikroszint, a felülnézet és az alulnézet szembeállítása: a felülnézetet a fővárosi és a kerületi párt- és tanácsi szervek, illetve a háztömbfelújítást lebonyolító Ingtatlankezelő Vállalat vezetése képviseli, az alulnézetet pedig a helyi lakosok. Mindennek kapcsán jól kirajzolódik, hogyan működtek valójában a helyi hatalmi viszonyok, és milyen konfliktusok adódhattak a kerületi és a fővárosi vezetés között. Forrásaim között szerepelnek kerületi tanácsi és pártdokumentumok, pl. pártbizottsági ülések jegyzőkönyvei és mellékletei, egykori városszociológiai felmérések, valamint szakértői és lakossági interjúk.

Városrendezési elképzelések az államszocialista korszakban (1950–1990). Út a városrehabilitációig

Mielőtt rátérnék Belső-Erzsébetvárosra, érdemes röviden érinteni, hogyan is festettek a városépítés keretei a Kádár-korszakban, és hogyan jelent meg a várospolitikában a történelmi lakónegyedek problémája.¹

1 A hatalmi struktúra működéséhez, a párthatározatok szerepének megértéséhez lásd KORNAI 1993. 65–80. p. Ugyanez online: <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/kornai.htm>. A településfejlesztés központosított mechanizmusaira lásd: SZIRMAI 1995. 3/1: Az államszocialista településfejlesztés és tervezés mechanizmusai c. fejezet, 31–34. p. Valamint igen jó összefoglalás: KÖRNER–NAGY 2002. Főleg 144–146. p. (Városszabályozás 1945 és 1990 között.) Ugyanez online: http://www.sze.hu/ep/arc/irod/KZS2002_VarosrendezesTorteneteMo.pdf

A pártállam keretei között a várospolitikában, így a városépítészetben is a központi akarat érvényesült. A budapesti kerületi tanácsok a Fővárosi Tanácsnak rendelődték alá, amely egyfelől az állam, másfelől az MSZMP budapesti pártbizottságának befolyása alatt állt. A párt befolyását többek között az is garantálta, hogy úgy a Fővárosi Tanács, mint a kerületi tanácsok vezető tisztségviselői gyakran egyben párttagok is voltak.

A kerületi tanácsok szociális feladatokat láttak el, működtették a gyermekintézményeket, általános iskolákat, rendelőket, idősek otthonait stb., karbantartották a köztereket, valamint fontos szerepet játszottak a lakásgazdálkodásban; ám a városépítészet terén voltaképpen semmilyen hatáskörük nem volt. A kerületi épületállomány sorsáról a Fővárosi Tanács döntött, városfejlesztési kérdésekről szintén. A korszak kezdetén, 1957-ig az Ingatlankezelő Vállalat is a fővároshoz tartozott, azaz még az épületek karbantartását, felújítását is központosított módon látták el. Ezt a feladatot azonban a későbbiekben ésszerűbbnek látszott decentralizálni, így jöttek létre a kerületi Ingatlankezelő Vállalatok, amelyek formailag a kerületi tanácsok irányítása alatt dolgoztak. Az IKV-k tényleges felettes szerve azonban sok szempontból a Fővárosi Tanács maradt,² mint ahogy tény az is, hogy a kiemelt útvonalak épületfelújításait, városképi szempontokról lévén szó, a kerületi IKV-k megalakulása után is a főváros végeztette.³ Jelzésértékű, hogy amikor az 1960-as és '70-es években a VII. kerületi ta-

2 „... Kerületi tanácstagjaink értesültek arról, hogy 1957. január 1-től a volt Ingatlankezelő Vállalat, mint kerületi házkészítési igazgatóság közvetlenül a kerületi tanács, illetve annak végrehajtó bizottsága irányítása és felügyelete alá kerül. Ezt igen nagy örömmel fogadták. Különösen azt, hogy szervezetében, felépítésében is új formát és tartalmat kap a jövőben” – írja Seres Rezső, a VII. ker. Tanács VB elnökhelyettese az *Erzsébetváros* c. lapban. Ugyanabban a cikkben, miután leszögezi, hogy „a helyi tanácsok a nép ellenőrzése mellett, a nép által közvetlen demokratikus úton választott szervei állami életünknek. Szilárd bázisai a proletárdiktatúrának”, követeli, hogy ki kell szélesíteni a helyi tanácsok jogkörét és hatáskörét. Cikkéből kiderül, milyen csekély hatásköre volt akkoriban a kerületi tanácsoknak, és az, hogy bizottságaik, szakosztályaik döntéseit a Fővárosi Tanács VB rendszeresen felülbírált, megváltoztatta. „A jövőben ne a fővárosi tanács végrehajtó bizottsága szabja meg, hogy a kerületi tanács mit tárgyaljon az ülésein, hanem a kerületi tanácsok maguk döntsék el azt.” Követeli, hogy a Fővárosi Tanács VB ne vegye semmibe a kerületi tanácsok határozatait. *Erzsébetváros. A VII. kerületi Tanács lapja*, 1957. január 25. 1. p.

3 A VII. kerület vonatkozásában egyértelműen erre utal egy, az *Erzsébetváros* c. kerületi lapban megjelent tudósítás a Lenin körüti sortatarozásról. (Jellemző, hogy már ekkor is – akár csak az 1970-es és '80-as években – a városképi szempontból meghatározó fő útvonalak épületeit hozták rendbe, ha hozták egyáltalán; a mellékutcákban álló lakóépületekhez nem nyúltak.) „Minden nap szebb lesz a Körút, minden nap leveti az állványerdőt egy-egy ház, a VII. kerület főútvonalain már csupán az EMKE-házat, a Hungária-palotát és még néhány épületet ölelnek körül a deszka-pallók. A Wesselényi utca és Lenin körút sarkán rövidesen befejeződik a nagy bérház külső-belső átalakítási és tatarozási munkálata. A Budapest Városi

nács beszámolt az egyes ötéves tervidőszakok kiadásairól, azok között csak az egészségügyi és szociális ellátás, a gyermekintézmények és iskolák, a kultúra, a sport, valamint az igazgatási feladatok szerepeltek tételesen, kommunális ellátás címszó alatt pedig úttest- és gyalogjáró-karbantartás, közvilágítás, valamint park- és játszótérfenntartás. Építési munkálatokról azonban csak érintőlegesen esett szó a költségvetési beszámolókbán, amennyiben megemlítették, hogy a beszámolási időszakban a kerület építési jellegű munkáit a VII. kerületi Ingatlankezelő Vállalat készítette elő és bonyolította. Mindez arra utal, hogy az építési feladatok és a felújítások nem a kerület költségvetését terhelték; a kerületi IKV-k által elvégzett munkákat közvetlenül a Fővárosi Tanács finanszírozta.⁴

A várostervezésben meghatározó volt az ötéves népgazdasági tervek, valamint a párt- és kormányhatározatok szerepe. A kerületfejlesztési tervek is az ötéves tervekhez igazodtak. A Fővárosi Tanács feladata volt, hogy a párt- és kormányhatározatokban foglaltakat Budapest vonatkozásában végrehajtsa. A városépítés terén a kulcsszerepet a Fővárosi Tanács VB VIII. Városrendezési és Építészeti Osztálya, valamint az ez alá rendelt Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, népszerű nevén a BUVÁTI, ill. későbbi nevén BVTV (Budapesti Várostervező Vállalat) játszotta.⁵ A BUVÁTI készítette az általános és helyi rendezési terveket, valamint azokat az előtanulmányokat és felméréseket, amelyek a Kádár-korszak városfejlesztési koncepcióinak megalapozására szolgáltak. Ezekről a későbbiekben még lesz szó.

A történelmi lakónegyedek problémája a budapesti várospolitikában évtizedeken át háttérbe szorult. Az 1950-es évek második felének koncepcióiban és az 1961-ben kezdődő első 15 éves lakásépítési programban is az az elv érvényesült, hogy először a mennyiségi lakáshiányt kell orvosolni, és csak azután a minőségit. Ez azt jelentette, hogy először az új lakások építésére kell koncentrálni, és csak miután a lakosság döntő részét sikerült lakáshoz juttatni, lehet figyelmet fordítani a történelmi városrészek leromlott bérházaira, elavult lakás-

Építőipari Vállalat idős kőművese, Fábián Sándor, vakolókanállal a kezében kapaszkodik egy félagú létrán.” *Erzsébetváros*, é.n. (1958) (szám nincs feltüntetve) 9. p.

4 A Budapest Főváros VII. kerületi Tanács 1974. évi költségvetési gazdálkodásának és fejlesztési alap teljesítésének beszámoló jelentése a következőt írja: „A beszámolási időszakban építési jellegű munkáinkat – az előző évhez hasonlóan – a VII. kerületi Ingatlankezelő Vállalat készítette elő és bonyolította.” 26. p. Van egy ugyanilyen beszámoló az 1976-os évből is, ugyanolyan tételekkel, mint az 1974-es.

5 A főváros saját tervezőirodája, akkor még FŐTI néven, 1949-ben alakult meg. Ezt a tervezőcéget 1950-ben három vállalattá szervezték át, így jött létre egy várostervező iroda (BVI), egy építészeti tervezőiroda (FŐTI) és egy mélyépítési tervezőiroda (FŐMTI). Majd az előző kettő újbóli összevonásával alakult meg 1952-ben a BUVÁTI, ill. BVTV. Lásd PREISICH 1998. 34. p.

állományára. Az 1970-es évek végére azonban több szempontból is megérett a helyzet arra, hogy a várospolitikában előtérbe kerüljön a régi városrészek megújulása. Egyrészt addigra lezárult az első 15 éves lakásépítési program. A nagyarányú állami lakótelep-építkezéseknek, valamint a lakosság magánéros építkezéseinek köszönhetően jelentősen enyhült a mennyiségi lakáshiány, miközben a városi lakosság növekedése is lelassult.⁶

Ezzel egyidejűleg Magyarországon is éreztetni kezdte a hatását az a szemléletváltás, amely a nemzetközi várostervezési gyakorlatban ekkorra lezajlott. 1945-től az 1970-es évek elejéig Európa nagyvárosaiban leggyakrabban az ún. kemény rehabilitáció gyakorlatát követték. Ez azt jelentette, hogy az elavultnak tekintett régi városnegyedek épületállományát, különösen a szegényebb városrészek egykori munkásbérházait lebontották, és a helyükre modern lakóházakat építettek, gyakran átrendezve ezzel a régi utca- és térszerkezetet. 1970 után azonban teret hódított az ún. puha vagy enyhe rehabilitáció. Ez utóbbinak a lényege egy adott történelmi városrész arculatának megtartása; fontos elv, hogy a felújításra érdemes épületeket meg kell tartani és korszerűsítve felújítani; csak a valóban rossz állapotban lévő épületeket kell lebontani és a helyükre újat építeni, lényegében megtartva az eredeti utcahálózatot.⁷

Szemléletváltásra volt szükség ahhoz is, hogy a történelmi városnegyedek egészségének védelme mint gondolat egyáltalán gyökeret verhessen Magyarországon. A nemzetközi műemlékvédelem elméletében és gyakorlatában többnyire csak a második világháború után kezdett megfogalmazódni az az elv, hogy nem csak egyes értékes épületek érdemelnek védelmet, hanem építészeti együttesek, sőt egész városrészek is igényt tarthatnak erre; hogy egy városrész

6 Lásd pl.: *Lakhatási szükségletek* 6–7. p. A szerzők a következőképp definiálják a mennyiségi és minőségi lakáshiány problémáját: „A rendszerváltás előtt a magyarországi lakáspolitika a lakáskérdést a mennyiségi és minőségi lakáshiány paradigma keretei között tárgyalta. A mennyiségi lakáshiány alatt a háztartások száma és a lakások száma közötti különbséget értették, míg a minőségi lakáshiány alatt a lakások méretének és minőségének meg nem felelését. A rendszerváltás előtti időszakot egyértelműen a mennyiségi lakáshiány dominálta, amit jól jelzett a lakáspolitika törekvése arra, hogy az újonnan épített lakások számát maximalizálja. Az 1960-ban induló 15 éves lakásprogram 1 millió lakás felépítését tűzte ki célul, de az ezt követő 5 éves tervek is nagy hangsúlyt helyeztek az új lakásépítési teljesítményre. Az 1980-as évek második felében történt változás, amikor a demográfiai nyomás enyhülése és a városi népesség növekedési ütemének csökkenése következtében a politika alacsonyabb új lakásépítési számokat is elfogadott, és tervbe lehetett venni a nagyvárosokban a városrekonstrukciót is.”

7 A városrehabilitáció fogalmához és gyakorlatának változásához lásd pl.: EGEDY–KOVÁCS 2005. 9–20. p. A különféle budapesti városrekonstrukciós, illetve városrehabilitációs elképzelések áttekintésére lásd: TOMAY 2007 323–351. p.

vagy település arculatának védelme is lehet fontos feladat.⁸ Hosszú volt az út a szorosán vett műemlékvédelemtől a tágabb értelemben vett örökségvédelemig, és tudjuk, hogy az építészeti örökség kérdésében máig sem alakult ki konszenzus. (Ezt a legjobban éppen a Belső-Erzsébetváros körül napjainkban is dúló vitákkal lehetne illusztrálni.)

A történelmi városnegyedek szempontjából meghatározó volt az is, hogy miként alakult a műemlékekhez, illetve az építészeti örökséghez való viszony. Budapesten a két világháború között történt először kísérlet a műemléki örökség szisztematikus számbavételére. Amikor a városfejlesztési program kidolgozásakor összeírták a megőrzésre méltó épületeket, a lista jellemző módon leginkább jeles épületeket, középületeket tartalmazott. Igaz, ekkor fogalmazódott meg először az a szemlélet is, amely szerint egyes kiemelt útvonalak, illetve építészeti együttesek is érdemelhetnek védelmet, mert ezek egészükben testesítik meg a régi Buda, illetve Pest egy-egy korszakának hangulatát, építészeti karakterét. Budapest vonatkozásában tehát ekkor fogalmazódtak meg először a szorosán vett műemlékvédelemnél tágabban értelmezhető örökségvédelmi szempontok.⁹ Világos volt ugyanakkor, hogy az átlagosnak tekintett, különösebb értéket nem képviselő 19. századi épületeket a városfejlesztés során lebonthatóknak ítélték, amennyiben egy-egy rendezési terv ezt indokolta. A második világháborút követő években is ez a szemlélet érvényesült. Amikor a két világháború közti korszak előkészítő munkája nyomán 1945 és 1947 között körvonalazódni kezdett Budapest általános rendezési terve, újból megfogalmazódott a sűrűn beépült belső kerületek fellazításának igénye; ennek megfelelően pl. a Belső-Erzsébetváros számos tömbjének lebontására került volna sor, a lebontott tömbök helyén pedig több helyütt parkokat alakítottak volna ki. Preisich Gábor ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Ez az elgondolás a főútvonalak melletti épületek kivételével szinte a teljes épületállomány elbontásával számolt: a koraeklektikus, körülépített udvaros épületállományt értéktelennek tekintették”.¹⁰ Mindezek fényében nyilvánvaló, hogy a historizáló és szecessziós bérházakkal szembeni ellenszenv, vagy legalábbis a történelmi lakóházállománnyal szembeni erősen szelektív hozzáállás nem kizárólag a Rákosi- és Kádár-korszak sajátossága volt, hanem olyan szemlélet, amely már korábban is megmutatkozott a várostervezők, különösen a modernizmusnak elkötelezett építészek részéről.

Az 1950-es évek attitűdjét jól jellemzi az a városépítészeti anket, amelyet 1953-ban rendeztek, és amelyen tizenkét építész fejtette ki elképzeléseit Bu-

8 HORLER 1984. 55–57. p.; ROMÁN 1996a.; ROMÁN 1996b.

9 SIPOS 2010.

10 Az FKT 1945 és 1947 között készülő általános rendezési tervéről: PREISICH 1998. 74. p.

dapest fejlesztésével kapcsolatban.¹¹ Az anket bevezetőjében világos különbséget tettek a műemléki szempontból értékesnek tekintett épületek és a polgári korszak átlagos bérháza között. Míg a kifejezetten műemléképületek (főként középületek) egy részét nemzeti örökségünk értékes részének tekintették, addig a bérházak többségéről úgy gondolták, hogy ezek egy korábbi korszak nem túl magas színvonalú tucatépületei, amelyeknek felújítására nem indokolt komoly forrásokat áldozni. A polgári korszak bérházaival szembeni negatív attitűd megerősödésében ekkor már nyilván ideológiai szempontok is szerepet játszottak. Az 1949 és 1970 közötti időszak általában sem kedvezett az örökségvédelemnek; bár elvben fontosnak ítélték a nemzeti örökség megóvását, és létezett a műemlékvédelem intézményes rendszere, a valóságban a védettnek nyilvánított épületek száma csökkent, és gyakran olyan építészeti emlékek is veszélybe kerültek, amelyeket a szakma egyértelműen értékesnek tekintett.

Az 1970-es évek elejétől fogva oldódott a műemlékellenes hangulat; ennek jeleként az évtized közepén, Budapesten 1974-ben vált lehetségessé az, hogy megóvandónak ítélt épületeket tanácsi védelem alá helyezzenek, azaz helyi hatáskörben védetté nyilvánítsanak.¹² Az épített örökséggel kapcsolatos attitűd változása nyilván hatással volt arra is, hogy miként tekintettek a történelmi városrészek lakóházaira. Építészek, várostervezők és közigazdászok szakmai és tudományos köreiből 1970 után rendszeres vitatémává vált a régi lakóépületek felújításának, megőrzésének kérdése.¹³

A fentiekben túl a budapesti város-rehabilitációs terveknek az is nagy lökést adott, hogy az 1970-es évek közepére kezdett veszélyes méreteket ölteni a belső városrészek pusztulása, és ezzel összefüggésben aggasztó demográfiai folyamatok indultak meg ezekben a kerületekben.¹⁴ Az épületállomány leromlása olyan stádiumba jutott, hogy attól kellett tartani, ha rövid időn belül nem kezdődik meg az átfogó felújítás, akkor az elavult épületek nagy részét nem lehet majd megmenteni. A fizikai leromlást társadalmi-demográfiai válságjelek is kísérték. A belső kerületek lakossága rohamosan csökkent, 1970 és 1980 között közel egyharmadával, miközben a főváros lakossága 3,7%-kal nőtt.¹⁵ Nagyfokú volt az előregedés; a kerületek lakosságának már a '70-es évek közepén is mintegy 30%-a volt 55 év feletti, a 15 év alatti korosztályok aránya pedig jóval alulmúlta a budapesti átlagot. A fiatal családosok tömegesen költöztek ki a VI., VII., VIII. és IX. kerületi bérházak övezetéből, nem kis részben az újonnan épülő

11 *Budapest városépítészeti kérdései*

12 ROMÁN 1996. 34. p.

13 LAMPEL–LAMPEL 1998. 35. p.; TOMAY 2007. 328–329. p.

14 CSÉFALVAY 1995. 35–37. p.

15 LAMPEL–LAMPEL 1998. 36. p.

állami lakótelepekre. Nagyarányú volt a jobban kereső, magasabban kvalifikált középrétegeknek a kiáramlása is; a helyükre, a kerületi lakáskiutalások révén, alacsonyabb jövedelmű és iskolázottságú családok költöztek. Az 1980-as évekre a bérházövezetben egyre gyakrabban utaltak ki lakásokat kifejezetten hátrányos helyzetű családoknak; a fizikai leromlás és társadalmi összetétel változása a slumosodás tünete gyütteseként jelentkezett.

A kialakuló válsághelyzet tudatosításában fontos szerepet játszottak azok a városszociológiai felmérések, amelyeket a főváros megbízásából többek közt a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, azaz a BUVÁTI végzett. Voltaképpen ezeknek a felméréseknek az eredményei támasztották alá a bérházövezet rekonstrukciójának halaszthatatlanságát. A BUVÁTI kulcsszerepet játszott a város-rehabilitáció elveinek és gyakorlati lépéseinek kidolgozásában is. Ők tettek például javaslatot a kísérleti tömbök felújítására Belső-Erzsébetvárosban és Terézvárosban, ők dolgozták ki a tervezett munkálatok lépéseit, és ők készítették el azok költségvetését. Miután javaslataikat a Fővárosi Tanács 1978-ban elfogadta, megszületett az a fővárosi határozat, amely kimondta, hogy a VII. kerületben elsőként, kísérleti jelleggel ún. 15-ös tömbben kezdődjék meg a tömb-rehabilitáció.¹⁶

Jellemző a pártállam viszonyaira, hogy hivatalos értelemben a fordulatot az az 1978. évi párthatározat jelentette, amely kimondta, hogy a történelmi városnegyedek védelme, a régi ház- és lakásállomány felújítása ugyanolyan fontos, mint az új lakások építése.¹⁷ Ez a hivatalos állásfoglalás azonban inkább tükrözte, mintsem megindította egy új szemlélet kialakulását. Mindenesetre ezután került sor arra, hogy kidolgozzák a budapesti bérházövezet átfogó rehabilitációjának tervét. Először a BUVÁTI készített előtanulmányt 1984-ben *A főváros belső kerületeinek rehabilitációs koncepciója* címmel. Majd megszületett a Fővárosi Tanács által felterjesztett, a kormány által 1986-ban jóváhagyott városfelújítási program; újabb négy évvel később, 1990-ben pedig ennek továbbgondolása *Budapest belső területeinek rehabilitációja* címmel.¹⁸

Az 1986-os koncepció olyan célokat fogalmazott meg, amelyek teljes mértékben megegyeztek az enyhe városrehabilitáció addigra Európa-szerte elterjedt elveivel. Különösen fontos volt annak kimondása, hogy „meg kell őrizni

16 LAMPEL–LAMPEL 1998. 36. p.

17 Az érvelést bővebben lásd: Az MSZMP KB 1978. október 12-i kibővített ülése. A lakásépítés és lakásgazdálkodás 1990-ig szóló tervének irányelvei. Havasi Ferenc hozzászólása. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) 288. f. 4/158. öe.

18 Budapest belső kerületei rehabilitációjának koncepciója. Budapest Főváros Tanács VB, 1986.; Budapest belső területeinek rehabilitációja. Budapest Főváros Tanácsa VB., 1990.) Idézi és összefoglalja CSÉFALVAY 1995. 34–35. p.

a kerületek történelmileg kialakult struktúráját azok városépítészeti értékeivel és városképi jellegével együtt”.¹⁹ Ami az időzítést és a finanszírozást illeti, a rehabilitációs programhoz hosszú távra szóló ütemtervet is készítettek. 1986 és 2000 között 394 háztömböt rehabilitáltak volna, ám ebből – pragmatikus módon – 1990-ig csak 13 készült volna el, a tömb-rehabilitációk zömét az 1990-es évek végére, ill. 2000 utánra tervezték.²⁰

A legnagyobb problémát azonban az jelentette, hogy a város-rehabilitációt ekkor a tervgazdaság keretei között képzelték el, és döntően állami pénzből tervezték megvalósítani.

A városfelújítási program kivitelezése az 1980-as évek közepétől kezdve egyre inkább ellehetetlenült a magyar gazdaság válságos helyzete miatt.²¹ A nagyszabású városrehabilitációs elképzelésekből a rendszerváltásig kevés valósult meg. 1990 után pedig – az önkormányzati struktúra és a tulajdonviszonyok radikális átalakulása után – egyes kerületek az új viszonyokhoz igazították és folytatták az 1990 előtt kidolgozott programokat, más kerületek nem.

Belső-Erzsébetváros, a szorosan vett környék az államszocialista korszakban

Az ún. bérházövezet más területeihez hasonlóan 1945 után a Belső-Erzsébetváros is lassú hanyatlásnak indult. Ugyanakkor ez a terület – részben kedvező fekvése, a Belvároshoz való közelsége miatt – több ízben is a várostervezők célkeresztjébe került. Még a Rákosi-korszak előtt, 1945–1947 között körvonalazódott Budapest általános rendezési terve. E szerint a terv szerint szükség lett volna a belső kerületek fellazítására; a Belső-Erzsébetvárosban is radikális bontásokat terveztek, a lebontott tömbök helyén pedig modern magasházak épültek volna, ill. számos helyen parkokat alakítottak volna ki. Az 1929-ban körvonalazódó és a második világháború után is többször átdolgozott elképzelés szerint a Belső-Erzsébetvároson vezetett volna keresztül a Madách sugárút. A sugárút kiépítésére még 1978-ban is készült újabb tervváltozat.

A tervek azonban papíron maradtak, és a környéken évtizedeken át nem történt jóformán semmi. Utcahálózata, beépítettsége, telkeinek mérete, a lakásállomány jellemzői alapján Belső-Erzsébetváros Budapest egyik igen kedvezőtlen – ha nem is a legrosszabb – adottságokkal rendelkező területe maradt. Lakóházainak 90%-a 1918 előtt épült, és ezeknek nagyjából 40%-át 1975-ig

19 LAMPEL–LAMPEL 1998. 39. p.; CSÉFALVAY 1995. 33. p.

20 Uo

21 CSÉFALVAY 1995: 38–39. p.

egyszer sem újíttották fel. Az 1970-es évek közepén a kerület lakásállományának 40%-a egyszoba-konyhás, illetve konyhával sem rendelkező egyszobás lakásból állt; ezekben élt a városrész lakosságának 53%-a.

1. táblázat. *Belső Erzsébetváros lakásállománya 1974-ben*²²

1 szobás lakás	2 szobás lakás	3 és több szobás lakás
40%	40%	20%

A teljes VII. kerület ebben az időben, 1975-ben összesen öt játszótérrel és 22 543 m²-nyi gondozott parkkal rendelkezett.²³

A VII. kerületre vonatkozó 1970-es évekbeli szociológiai felmérések és más források felhívták a figyelmet a lakásviszonyokra, a demográfiai következményekre, a kerület nyújtotta lakás- és életviszonyokkal szembeni nagyfokú elégedetlenségre.

A városrész már ekkor is szembetűnő elöregedését mutatja például, hogy 1974-ben a lakosság 71%-a középkorú, vagy annál idősebb volt, ezen belül is 35%-ot tett ki az 55 feletti aránya.

2. táblázat. *Belső-Erzsébetváros lakosságának életkor szerinti megoszlása 1974-ben*²⁴

0–39 éves	40–54 éves	55+ éves
29%	36%	35%

Tanulságos, hogy a riasztó adatok rendre megjelentek a kerületi pártbizottság és a tanács által kiadott dokumentumokban, például a lezárult ötéves tervidőszakokról szóló beszámolókbán, illetve a kerületfejlesztési tervekben. A VII. kerületi tanács ilyen jellegű dokumentumaiban a lakásállományra vonatkozó adatok még annál is rosszabbnak tüntetik fel a helyzetet, mint az idézett városszociológiai felmérések;²⁵ a kerület népességének alakulásával kapcsolatban pedig a tanácsi prognózisok egyértelműen pesszimisták.

22 Forrás: SZÜCS–BALÁZSNÉ 1975. 29. p.

23 Lásd: Főváros VII. kerületi Tanács IV. ötéves tervének beszámolója 14. sz. melléklet.

24 Forrás: SZÜCS–BALÁZSNÉ 1975. 1975. 36. p.

25 Eszerint a VII. kerületi lakásállomány (1971-ben 37 979 db, 1976-ban 37 792 db, közben épült 313, megszűnt 500) szobanagyság szerinti megoszlása 1971-ben és 1976-ban egyaránt:

3. táblázat. *A VII. kerület lakosságszámának alakulása*²⁶

1971	1976	1981-re várható
115 500	104 400	96 000

Egy VII. kerületi pártbizottsági ülésen a következők hangzottak el 1981 júniusában: „Lakásállományunk összetétele és műszaki állapota nem megfelelő. Rendkívül magas a komfort nélküli és egyszobás lakások aránya, s nagy az elmaradás (kb. 6 milliárd forint) a műszakilag szükséges felújítások terén. [...] Magas és egyre nő az időskorú lakosok száma.”²⁷ Ugyanazon évben, 1981-ben egy másik pártbizottsági üléshez statisztikai kimutatás is készült a kerület várospolitikai jellemzőiről. Ezekben a számadatokban világosan tükröződnek a kedvezőtlen adottságok:

„Lakások száma: 37 632 db.

Ebből

1 szobás 46,9%

Félkomfortos, komfort nélküli lakás 41,7%

Szükséglakás 5,1%

Épületek átlagos életkora 86 év.

Ezekben

a még fel nem újított bérlemények száma 50,5%

Életveszélyes bérlemények 2,2%.”²⁸

Még figyelemreméltóbb, hogy a sajtóban, a szélesebb nyilvánosságban is megfogalmazódtak Erzsébetváros jellegzetes problémái. A *Magyar Nemzet Újjáéledő háztömbök* c. cikksorozatában ismételten foglalkozott a városmegújulás kérdésével, 1975-ben pedig szerkesztőségi ankétot szervezett, amelynek anyaga az 1976. január 16-i számban egy teljes oldalon jelent meg a lapban, és amelyen „minden érintett szerv a legmagasabb szinten képviseltette magát”.

1 szobás 45%, 1,5-2 szobás 35%, 2,5-több szobás 18%. Lásd V. ötéves területfejlesztési terv összehasonlító adatai Forrás: Budapest Főváros VII. kerületi Tanács 1977. évi fenntartási költségvetésének és fejlesztési tervének javaslata. 33. p.

26 Forrás: Budapest Főváros VII. kerületi Tanács 1977. évi fenntartási költségvetésének és fejlesztési tervének javaslata. 32. p.

27 MSZMP VII. ker. Pártbizottság 1981. jún. 10-i ülése. Beszámoló az V. ötéves tervről és előterjesztés a VI. ötéves tervről. BFL XXXV.12.a.3. 163. öe. 23–24. p.

28 MSZMP VII. ker. Pártbizottság 1981. nov. 10-i ülése. 2. sz. melléklet. BFL XXXV.12.a.3. 165. öe.

Részt vett például az anketon Szilágyi Lajos építésügyi és városfejlesztési miniszterhelyettes, dr. Pongrácz Pál, Budapest főépítésze, dr. Perényi Imre és dr. Reischl Antal, a Budapesti Műszaki Egyetem professzorai, Mester Árpád, a BUVÁTI irodavezetője és Meggyesi Tamás, a Műszaki Egyetem adjunktusa.²⁹ A város-rehabilitáció fogalma a média révén fokozatosan bekerült a korabeli köztudatba.

Az a tény, hogy Belső-Erzsébetvárosban különösen rossz volt a lakásállomány összetétele, a házak állapota, és igen kedvezőtlenek voltak a demográfiai trendek, amellettszól, hogy ez a városrész legyen a meginduló város-rehabilitáció egyik lehetséges kísérleti terepe. A 80-as években a rehabilitáció igen kevés megvalósult projektje keretében megújult az egyik lakótömb, az ún. 15-ös számú, amelyet a Wesselényi utca–Nagydiófa utca–Klauzál tér–Dob utca–Kazinczy utca határoltak. (A tervek szerint a 15-ös tömb rehabilitációját 1987-től öt másik környékbeli tömbé követte volna, ami által létrejött volna egy nagyobb, összefüggő rehabilitált terület.)

A helyszín kiválasztásában a városrész lerobbantsága mellett több más ok is szerepet játszott. Az egyik lehetséges magyarázat a kerületi vezetés pozitív hozzáállásában keresendő.³⁰ A VII. kerületi pártbizottság egyik egykori tagja egy interjúban elmondta, hogy a kerület párttitkára, Nádasi József az 1970-es évek második felében és az 1980-as években különösen nyitott volt a város-rehabilitációs gondolat iránt, a VII. kerületi pártbizottság tagjainak többsége úgyszintén.³¹ A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az 1980-as évek elején a pártbizottsági üléseken a kedvezőtlen kerületi adottságok tudatosítása már egyértelműen összekapcsolódott a rehabilitáció iránti elkötelezettséggel.

A kerületen belül a konkrét háztömb kiválasztását indokolta a helyszín összetett jellege is. Ahogy egy kerületi jelentés fogalmazott 1983-ban: „A 15-ös tömbben ... 2 hektáros területen 9 db IKV kezelésben és 1 db ELMŰ kezelésben lévő lakóépület, 1 db ELMŰ mérőhitelesítő csarnok, 2 db, az Izraelita Hitközség tulajdonát képező műemlékjellegű épület, 1 db iskolaépület és 4 db üres telek található. Az IKV kezelésében lévő épületekben 2600 m², közületek, ill. magánszemélyek által bérelt ipari, kereskedelmi, raktározási, stb. célokat szolgáló bérlemény van. A tulajdoni viszonyok sokrétűsége, a funkciók sokasága miatt a 15-ös tömb rehabilitációja az ilyen jellegű munkák megvalósításá-

29 Lásd Megújuló Erzsébetváros. Budapest, Hazafias Népfőnt VII. Ker. Bizottsága, 1982. 8–9. p.

30 Tomay Kyra szerint Középső-Ferencváros 1980-as években meginduló rehabilitációjában ugyanilyen fontos szerepet játszott a kerület vezetése és annak a rehabilitáció iránti pozitív elköteleződése – már a Kádár-korszakban. Ez az elköteleződés szerencsés módon a rendszer-váltás után, az új önkormányzat idején is folytatódott. TOMAY 2007. 350–351. p.

31 Interjú Sikonya Ferencsel, a VII. kerületi IKV egykori igazgatójával. 2009. november 3.

nak csaknem összes problémáját felszínre hozza, ezért kísérleti megvalósításra különösen alkalmas.”³²

Az itt alkalmazott megoldások jól tükrözték azt az ún. enyhe rehabilitációs szemléletet, amely addigra már nagyjából kikristályosodott; ezt a gyakorlatot követték, ill. követték volna a VII. kerület további, rehabilitációra kijelölt háztömbjei esetében, ill. Budapest más bérházas területein is. A jellegzetes megoldások közé tartozott például a legelavultabb épületek lebontása; a bontások vagy foghíjak helyén új lakóházak építése; a tömbbelső megnyitása udvari szárnyak lebontásával; belső parkos udvar kialakítása; a lakásállomány korszerűsítése, például a kisebb, komfort nélküli lakások egybenyitásával. Az akció lebonyolításának komplex feladatát a lakók kiköltöztetésétől a felújítási munkák megszervezéséig és kivitelezéséig a kerületi IKV vállalta magára, több más építőipari céggel karöltve.

A város-rehabilitáció általános elveinek szép összefoglalását olvashatjuk abban a jelentésben, amely 1983-ban készült a VII. kerületi tanács megbízásából, és amelyet a kerületi pártbizottság és a tanács VB együttes ülésén tárgyaltak. Ebben a szövegben leginkább az tanulságos, hogy ki készítette és hol hangzott el. A dokumentum ugyanis arra világít rá, hogy hogyan szivárgott le ekkorra egy új városépítészeti szemlélet az államszocialista hatalmi struktúra helyi szintjeire. „A városrehabilitációs munka *céljai közismertek* (kiemelés tőlem, Sz. E.). A »megszüntette megőrizni« alapgondolat jegyében kell gondoskodni arról, hogy a belső városrészek elavult, több évtizede felújításban nem részesített, de nagyrészt megőrzésre érdemes épületeit, lakásait úgy korszerűsítsük, hogy közelítsenek, ill. feleljenek meg a mai követelményeknek. A korszerűsítésnek azonban nemcsak a lakásokra, hanem a lakókörnyezetre is ki kell terjednie. Gondoskodni kell a foghíjak hagyományos utcaképhez illeszkedő beépítéséről, a környezetvédelmi előírások érvényre juttatásáról, a zavaró ipari, raktározási, stb. tevékenység megszüntetéséről vagy átalakításáról. Vizsgálni kell a lakosság ellátásához szükséges egészségügyi, oktatási, kereskedelmi és szolgáltató létesítmények helyzetét, fejlesztésük lehetőségét. A teljes mértékig elavult, rendkívül alacsony használati értékű belső épületszárnyak lebontása által felszabaduló tömbbelsőekben a közösségi élet előfeltételeit biztosító zöldterületek, játszóterek, pihenőparkok kialakítására kell törekedni. Az épülettömbök felújításával összhangban végre kell hajtani a közmű- és közlekedési háló-

32 Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentumban. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. szeptember 20. BFL XXXV.12.a.3. 176. öe. 4. p.

zat szükséges felújítását, a közlekedési rend indokolt módosítását, a parkolási lehetőségek bővítését.”³³

A „nyílt várospolitikai”: paternalista várostervezés vonzóbb köntösben, vagy a helyi autonómia újjászületésének kezdetei?

Az 1980-as évek elején meginduló belső-erzsébetvárosi rehabilitációs kísérlet kapcsán több dologra is érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt, bár a folyamatot az akkori hatalmi struktúra szabályainak megfelelően felülről vezérelték, a kerületi párt- és tanácsi vezetés abban aktív kezdeményező szerepet játszott, és a kerületi szervek, különösen az IKV a tényleges megvalósítás során meglehetősen nagy önállóságra tettek szert. Másrészt az addigi várospolitikához képest új vonás, hogy a kerületi vezetés igyekezett minél inkább bevonni a lakosságot a város-rehabilitáció folyamatába. A továbbiakban az erzsébetvárosi kísérletnek ezt a két vonását veszem tüzetesebb vizsgálat alá.

A tények ismeretében nem kérdés, hogy a belső-erzsébetvárosi rehabilitáció hivatalosan felülről kapott zöld utat. Igaz ugyanakkor az is, hogy a kerületi tanácsi és pártvezetés, bár teljes mértékben igazodni látszott a hatalmi struktúrához és az ötéves tervek kereteihez, igyekezett minél nagyobb önállóságot kivívni a rehabilitációs program megvalósítása tekintetében.³⁴ Végül valóban az történt, hogy a főváros csak jóváhagyó és koordináló szerepet játszott a folyamatban, a tényleges szervezés és lebonyolítás a kerület kezébe került.³⁵ Az erzsébetvárosi erőviszonyok alakulását jól tükrözi a már idézett 1983-as tanácsi jelentés:

„A Fővárosi Tanács 646/1976. sz. határozatában intézkedett arról, hogy a rehabilitációs tevékenységet a VI. ötéves terv során meg kell kezdeni, majd a 239/1978. sz. határozatával rehabilitációs területként kijelölte a Népköztár-

33 Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentumban. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. szeptember 20. BFL XXXV.12.3.a. 176. öe. 3. p.

34 A kerületi Pártbizottság, a kerületi Tanács és a Hazafias Népfront 1981. június 10-i együttes ülésének állásfoglalásában a következő szerepelt: „A rehabilitációról: a legfontosabb feladatunk a 15-ös tömb rehabilitációjával kapcsolatban van. 1/ Biztosítani kell azt, hogy a napirend tárgyalására a Fővárosi Tanácsnál sor kerüljön, önálló pontként; 2/ a reális tervezést biztosítani kell és figyelembe kell venni a különböző kedvező feltételeket (pl. a pénz biztosítása van). 3/ Szükséges, hogy mint kísérlet kerüljön a döntésbe és a kísérletezésre a megbízást az IKV kapja meg. 4/ Biztosítani kell, hogy a FŐBER-nél kísérletképpen létrejöjjön a rehabilitációs iroda, mely – a többi között – szervezi a 15-ös tömb rehabilitációját.” Jegyzőkönyv, 1981. jún. 10. BFL XXXV.12.a.3. 163. öe. 2. p.

35 A kerületek serepe tekintetében ugyanez a modell érvényesült más, a rehabilitációban részt vevő kerületek esetében is. TOMAY 2007. 335. p.

saság útja, Lenin krt., Rákóczi út, Tanács krt. által határolt városrészt. Ennek megfelelően elkészült, majd – széles körű társadalmi megvitatás után – 1980. október 10-én jóváhagyásra került a terület részletes rendezési és ellátási terve. A rendezési terv készítésével párhuzamosan a kísérleti tömbként kezelt 15-ös jelű tömb (Dob u., Klauzál tér, Nagydiófa u., Wesselényi u., Kazinczy u. által határolt terület) rehabilitációs programja is elkészült 1979-ben. Ez a program 62%-os szanalási arányt és 750 millió forint költségelőirányzatot tartalmazott. A társadalmi viták és a főváros vezetőivel folytatott egyeztetések alapján egyértelművé vált, hogy ezt a programot át kell dolgozni, s ennek során csökkenteni kell a szanalási arányt és a költségeket. *Ezzel egyidejűleg kerületünk párt- és állami vezetése kérte, hogy a munka kerüljön kerületi hatáskörbe, a fővárosi szervek ellenőrző, koordináló tevékenysége mellett* (kiemelés tőlem, Sz. E.). Ezzel a Budapest Párt VB és a Fővárosi Tanács vezetői is egyetértettek. Ennek megfelelően a rehabilitációs program átdolgozását már a kerületi IKV rendelte meg, s a kerületi Tanács VB 1982. január 27-i ülésén 7/1982. sz. határozatával ezt elfogadta. A döntést megelőzően a kerület illetékesei az IKÉF-fel [Ingatlankezelési és Építési Főigazgatóság], a Beruházási Főosztállyal, a Városrendezési Főosztállyal, és a Lakásügyi Főosztállyal alapos egyeztetéseket folytattak, s egyben a tervet társadalmi vitára bocsájtották. Az átdolgozott rehabilitációs program a megmaradó lakások számát 112-ről 155-re növelte, a bekerülési költségét pedig 750 millió ft-ról 380–420 millió ft-ra csökkentette.”

A VII. kerületi pártbizottsági beszámolók 1981-től rendre kitérnek a rehabilitáció érdekében tett tényleges lépésekre, és részletesen tudósítanak a tömb-rehabilitáció állásáról. A dokumentumok tanúsága szerint a folyamatot a kerületi pártbizottság az 1980-as évek első felében mindvégig kiemelt kérdésként kezelte és szoroson felügyelte, ami jól mutatja a hatalmi szférák összefonódottságát. A kerületet érintő stratégiai terveket egyébként jellemzően együttes üléseken tárgyalták, amelyeken a PB, a kerületi Tanács és a Hazafias Népfront elnökségének tagjai közösen vettek részt. A VII. kerületi IKV, amely operatív bonyolította a tömb-rehabilitációt, elvileg a kerületi tanács irányítása alatt állt. Gyakorlatilag azonban a kerületi pártbizottságnak legalább akkora befolyása volt a rehabilitáció komplex folyamatára, mint a tanácsnak. Az IKV-t szoros szálak fűzték a VII. kerületi pártszervezethez, pl. annál fogva, hogy vezetői egyben párttagok is voltak a kerületben. De ugyanez igaz a kerületi tanácsra is.

A kerületi párt- és tanács vezetése és a Fővárosi Tanács viszonylag kiegyensúlyozottan működött együtt. A kerületi IKV-t, kifejezetten a városrehabilitációban való kulcsszerepe okán, átszervezték, és a vállalaton belül Városnegyed-Átépitő Főmesternökséget hoztak létre, a kerületi hatáskörbe tartozó munkák koordinálására, ellenőrzésére pedig a [Tanács] VB alá rendelt operatív bizottságot. A bizottságban való részvételre felkérték a fővárosi szakigazgatási szervek képviselőit.

lőit is, akik a felkérésnek eleget is tettek. A Bizottság a munka minden fázisára kiterjedő, határidővel megjelölt feladattervet készített, amit a VB hagyott jóvá.

1983. május 5-én a Fővárosi Tanács vezetői értekezlete folyamatában áttekintette a 15-ös tömb kerület kezdeményezéseként megindult, eddig elvégzett rehabilitációs munkáját. A kísérleti tömb VI. ötéves terv keretében való megvalósítását reálisnak tartotta, és a felújításhoz szükséges anyagi segítséget biztosította.³⁶

A Fővárosi Tanács és a kerületi párt- és tanácsi vezetés közötti konfliktusok legfőképpen abból adódtak, hogy a tömb-rehabilitáció nem igazán felelt meg a lakásgazdálkodás akkori hivatalos elveinek. A tömb-rehabilitáció során elkerülhetetlen volt, hogy lakások szűnjenek meg, részben a belső udvari szárnyak lebontása, részben pedig a szoba-konyhás, komfort nélküli lakások összevonása miatt. A lakásgazdálkodási tervszámok bővületében élő fővárosi vezetés szemében ez megbocsáthatatlan volt, még akkor is, ha a megszűnő lakásszámot részben kompenzálta, hogy a 15. tömbben egy foghíj helyén négyemeletes lakóház épült számos új lakással. (Az első rehabilitációs tervváltozatot pontosan azért kellett átdolgozni, hogy javuljon a megszűnő és a megmaradó lakások aránya.) Érdekes, hogy a VII. kerület párttitkára, Nádasi József a párton belüli befolyását, személyes kapcsolatait használta fel, amikor a kísérleti tömbrehabilitáció eredményeit a Fővárosi Tanáccsal szemben meg kellett védeni.

Igaz ugyanakkor az is, hogy a valóban szépen sikerült Klauzál téri tömbfelújítás egyfajta kirakatprojektté vált, amelyet az új várospolitika sikertörténeteként lehetett reklámozni. A Klauzál téren rendszeresen megfordultak külföldi delegációk – például Moszkvából és Pekingből, de Bécsből is – akik a városrehabilitáció budapesti eredményeire voltak kíváncsiak.³⁷

A kerületi tanácsok/helyi szervek ambíciói az 1980-as évek elejének tágabb politikai kontextusában értelmezhetők igazán. Az ország párt- és állami vezetése a lakásgazdálkodásban ekkor már nagyobb szerepet és önállóságot szánt a helyi tanácsoknak.³⁸ Ezzel párhuzamosan – Magyarország növekvő államháztartási problémáival összefüggésben – egy sor olyan intézkedés történt, ami azt jelezte, hogy az állam kisebb részt kíván vállalni a lakásépítésben: a korábbinál is jobban bátorították a magán-erős (pl. szövetkezeti) lakásépítést, szo-

36 Lásd Előzmények c. rész a Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentumban. Készült a a VII. ker. Tanács megbízásából, betervezve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. szeptember. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176. öe. 2–3. p.

37 Interjú Sikonya Ferencsel, 2009. november 3.

38 Lásd pl.: MSZMP KB 1982. ápr. 7-i kibővített ülése. 2.: A lakásépítés, -fenntartás, gazdálkodás és -elosztás fejlesztése. Faluvégi Lajos hozzászólása. MOL 288. f. 4./184–185. öe. 49–68. p.

ciális, azaz rászorultsági szempontokhoz kötötték az állami lakáskiutalást, és 1983-ban először tették lehetővé, hogy a tanácsi lakásokat a bennük lakó bérlők öröklakásként vásárolhassák meg. (Igaz, ez utóbbi lehetőséggel ekkor még igen kevesen éltek.) Mindez együtt gyakorlatilag azt jelentette, hogy a helyi tanácsok egyre inkább szabad kezet kaptak a kísérletezéshez: bármilyen módszert kipróbálhattak, ha azzal a helyi lakásgazdálkodásban csökkenteni tudták a közvetlen állami támogatásra való rászorultságukat és tehermentesíteni tudták a központi költségvetést.

Erzsébetvárosban a tömbrehabilitáció kapcsán pontosan ilyen ötletek Kovácsolódtak az 1980-as évek második felében. A 15-ös tömb kísérleti rehabilitációjának egyik legfontosabb tanulsága az érintettek számára az volt, hogy a központi költségvetésből finanszírozva ez a fajta igényes városfelújítás rendkívül költséges, és hogy a jövőben más megoldásokban kell gondolkodni. Felmerült, hogy a későbbi rehabilitáció finanszírozása már félig piaci alapon történjen:³⁹ a felújított tömbökben a korszerűsített lakásokat már nem utalták volna ki tanácsi bérlakásként, hanem a tanács öröklakásként értékesítette volna azokat, és nagyrészt a befolyó pénzből finanszírozták volna a soron következő tömbök rehabilitációját.⁴⁰ Mire azonban ezeket az ötleteket átültették volna a gyakorlatba, lassan beköszöntött a rendszerváltás; eltérően a Ferencvárostól, ahol a korábbi évtizedekben kidolgozott rehabilitációs koncepciót 1990 után is folytatták, Erzsébetvárosban a rendszerváltás komoly törést jelentett.

Összegezve az 1980-as évek erzsébetvárosi fejleményeit, látható, hogy a késői Kádár-korszak és a rendszerváltás utáni évtized között több szempontból is fokozatos az átmenet. A kerületi tanács és a tanáccsal együttműködő helyi pártvezetés viszonylagos önállósága a lakásgazdálkodás és a városfelújítás terén, a lakás-privatizáció mint lehetőség, valamint a magánérő bevonása a rehabilitáció finanszírozásába mind olyan vonások, amelyek az 1990-es éveket előlegezik. Felvethető az a kérdés is, hogy vajon oly mértékben kudarcra volt-e ítélve a szocialista város-rehabilitáció, mint ahogy azt a szakirodalom állítja? Száz százalékig állam által finanszírozott formában nyilván igen, ám az fentebb idézett gondolatok azt sugallják, hogy az 1980-as években, bár még mindig az államszocialista rendszer keretei között, egyre több olyan pragmatikus megoldási javaslat fogalmazódott meg, amely fokozatosan piaci alapra helyezte volna a történelmi lakónegyedek felújítását. A „mi lett volna, ha” típusú történelmi kérdésre természetesen nem egyértelmű a válasz. A pesszimistább

39 A rendszerváltás utáni erzsébetvárosi rehabilitációs fejlemények előzményei kapcsán szintén „félpiaci mechanizmusokról” beszél CSÉFALVAY 1995., valamint *Belső-Erzsébetvárosi rehabilitáció*.

40 Interjú Sikonya Ferencsel, 2009. november 3.

értelmezés szerint az államszocialista korszakban végrehajtható rehabilitáció esetében a rendszer sajátosságai eleve kizárták a magántőke (pl. magánbefektetők) nagyobb arányú részvételét; ezt többek között a tulajdonviszonyok rendezetlensége is meggátolta.⁴¹ Ugyanakkor a rendszerváltás előtti és utáni korszakok közötti hasonlóságok érthetőbbé teszik azt, hogy bizonyos kerületekben 1990 után miért folytatódhatott a Kádár-korszakban megkezdett rehabilitáció. (Az viszont, hogy a városfelújítás hol zajlott tovább, és hol szenvedett törést, már nagymértékben múltott a rendszerváltás után megalakuló új kerületi önkormányzatok politikáján, vezetőik hozzáállásán.)

Az erzsébetvárosi kísérletnek volt további néhány aspektusa, ami előrevetítette a rendszerváltás utáni város-rehabilitációs gyakorlat bizonyos ellentmondásait: elsősorban a rehabilitáció társadalmi hatásaira szeretnék utalni.

A tömb-rehabilitáció társadalompolitikai oldala hivatalos verzióban nem egészen úgy festett, mint a gyakorlatban. A hivatalos verzió szerint a küszöbön álló város-rehabilitáció szakítást kellett, hogy jelentsen a korábbi várostervezési és városépítési gyakorlattal: az addigi felülről végrehajtott, a lakosság feje fölött zajló városfejlesztéstől eltérően ezúttal a cél az volt, hogy a fővárosi és kerületi vezetés igyekezzen minél inkább figyelembe venni a lakossági szempontokat. A meghirdetett program szerint már az előkészítés során kívánatosá vált a rehabilitáció széles körű társadalmi vitája, amelybe be kellett vonni a lakókat képviselő lakóbizottságokat, a kerületi társadalmi szervezeteket, valamint az ott működő vállalatokat; a későbbiekben is fontos cél maradt a lakosság folyamatos tájékoztatása, a gyakorlati lebonyolítás során pedig a legnagyobb körültekintéssel és méltányossággal kellett megoldani a rehabilitációs területen élők átmeneti vagy végleges kiköltöztetését.

Egy 1983. évi kerületi pártbizottsági ülésen egyenesen „nyílt várospolitikáról” beszéltek. Az itt elhangzottak nyilvánvalóvá teszik, hogy a lakosságbarát városfejlesztés addigra hivatalos programmá emelkedett, ami, nem mellékesen, a rendszer legitimitációját volt hivatva erősíteni:

„Az 1983. évi várospolitikai munka kiemelkedő eredményeket hozott az Erzsébetvárosi Kommunista Feladattervében megfogalmazott célkitűzések valóra váltásához. Mind a várospolitikai feladatok meghatározásakor, mind a végrehajtás folyamán elsődleges cél volt, hogy kerületünk lakásállományának rossz műszaki állapotával és szociális gondjainkkal kiemelten foglalkozzunk. [...] A kommunista kezdeményezői voltak, hogy az illetékes állami és társadalmi szervek tárják fel a gondokat a lakosság előtt, a feladatok megoldásában támasz-

41 CSÉFALVAY 1995. 39–40. p. Cséfalvay itt tételesen említi azokat a lehetőségeket, amelyek iránt a magánbefektetők érdeklődhetek.

kodjanak a lakosság, a vállalatok, a szövetkezetek, az intézmények kollektíváinak segítségére. *A nyílt várospolitikának mindinkább kiteljesedő és rendszeres munkamódszerei* (kiemelés tőlem, Sz. E.) elősegítették, hogy a kerületünkben élő és dolgozó emberek érezzék: a helyi politikai és állami vezetés ismeri gondjaikat, s a lehetőségek határain belül mindent elkövet azok enyhítéséért.⁴²

A hivatalos verziót jól tükrözi a Hazafias Népfront VII. kerületi bizottságának az a város-rehabilitációt ismertető és népszerűsítő kiadványa is, amely 1982-ben jelent meg *Megújuló Erzsébetváros* címmel.

A kiadványból kiderül, hogy a kerület vezetése és a lebonyolítók, jelesül az IKV, nagy hangsúlyt fektettek a rehabilitáció előkészítésére a lakosság körében – ez mindenképp szemléletváltást jelez –, és igyekeztek korrektil eljárni a kiköltöztetett lakókkal szemben. A tömbfelújítás idejére felajánlott tanácsi cserelakás szobaszámának és komfortfokozatának például meg kellett egyeznie az elhagyott lakásával, és majdnem minden esetben több felajánlott cserelakás között választhattak a kiköltöző bérlők. A Népfrontnak nyilvánvalóan az volt a feladata, hogy egyfajta PR-ügynökséggént működjön, és az új típusú várospolitikát elfogadtassa a közvéleménnyel. Fontos azonban, hogy a rehabilitáció aktuális kérdéseit és gyakorlati tapasztalatait tárgyaló, nem publikus tanácsi és pártokumentumok is arról árulkodnak, hogy a lakosságbarát várospolitika több volt, mint hangzatos szólam. A lakók igényeinek felmérése, a megfelelő cserelakások kiválasztása és elfogadtatása, a vonakodó bérlők kiköltöztetése nemegyszer a végtelenségig húzódó alkudozással járt, ami a gyakorlatban jelentősen lelassította a 15. tömb újjáépítését.⁴³

A 15. tömb kísérleti rehabilitációja azonban olyan következményekkel is járt, amelyeket hivatalos szinten nem szívesen ismertek be. A felújított, immáron hangulatos és elegáns tömbbe nagyrészt nem az egykori lakók költöztek

42 MSZMP VII. ker. Pártbizottság ülése, 1984. I. 24. Melléklet: Az 1983. évi várospolitikai munka és a tapasztalatok. BFL XXXV.12. a.3. 179. öe. 22. p. 1981 júniusában Dr. Nyíró Rózsa VII. kerületi tanácselnök a PB VB és a Tanács VB együttes ülésén Erzsébetváros 1981 és 85 közötti társadalmi programjának körvonalazásakor szintén arról beszélt, hogy mennyire fontos a városfelújítási program társadalmi támogatottsága: „A főváros terveiben szerepel a 15. rehabilitációs tömb munkálatainak megkezdése. A megvalósítás során kiemelkedő szerepe lesz kerületi tanácsunknak és az ingatlankezelő vállalatnak. Különös hangsúllyal szeretném felhívni a figyelmet a betervezett Erzsébetváros társadalmi programra, melynek végrehajtásában a Hazafias Népfront, a KISZ Bizottság, a tanácsstagok, valamennyi társadalmi és tömegszervezet, valamint a lakóbizottságok bekapcsolódása gyorsabbá, jobbá teheti VI. ötéves tervünket.” BFL XXXV.12.a.3. 163. öe. 15–19. p.

43 A technikai lebonyolításról, a lakókkal való elhúzódó tárgyalásokról, kiköltözésről, problémákról, közhangulatról – ahogy az a valóságban festett – lásd: Jelentés a kerületi rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterveztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3. 176. öe. 5–6. p.

vissza. Egy részük erre formailag sem lett volna jogosult, azok például, akiknek a korábbi szoba-konyhás lakásaiból összevonással nagyobb, komfortosított lakásokat alakítottak ki. Helyettük képzettebb, magasabb jövedelmű, és persze jó összeköttetésekkel rendelkező bérlőknek utalták ki a tömb új lakásait. Egy személyes közlésből derült ki, hogy a VII. kerületi pártbizottság egyik-másik tagjának felajánlották, hogy ha akarja, akkor lakáshoz juthat a Klauzál téri rehabilitált tömbben.⁴⁴ Mindezek következményeként egyfajta „szocialista dzsentrifkáció” kezdődött meg a Klauzál téren és szomszédságában.⁴⁵

Ez nem hagyta érintetlenül a közelben található intézményeket sem. A hivatalosan el nem ismert, ám ténylegesen zajló lakosságcsere a környéken további változásokat inspirált. Egyik interjúalanyom, a kerületi IKV '80-as évekbeli igazgatója így fogalmazott: „Így, hogy jobb népek költöztek a környékre, nem volt mit tenni – muszáj volt nekik színvonalasabb áruellátást biztosítani.” Ebből eredt a Klauzál téri vásárcsarnok Skála Csarnokká való átalakítása 1985-ben, valamint egy közeli iskola felújítása. A környék rendezése, infrastruktúrájának korszerűsítése persze már az eredeti elvekben benne rejlett, amint azt a rehabilitációs feladatok végrehajtásáról szóló, korábban idézett tanácsi jelentés is mutatja.⁴⁶ Egy másik pártbizottsági dokumentum egyenesen úgy fogalmazott, hogy a VII. ötéves tervben előirányzott kerületi fejlesztések lényegében mind összefüggésben álltak a tömb-rehabilitációval.⁴⁷

A téren és környékén élő helyi lakosok nem mindig élték meg pozitív változásként ezt a fajta modernizációt. A jellegzetes helyi boltok megszűnése, a mindenki által ismert kiskereskedők fokozatos eltűnése sokak számára veszteségként jelent meg. A régi Klauzál téri csarnok árusait például mindenki személyesen ismerte. Ilyen közismert figura volt Presser bácsi, „a libás”, a rockzenész Presser Gábor édesapja, akire a ma még élő idős Klauzál téri lakosok az interjúk tanúsága szerint jól emlékeznek.⁴⁸ Ami tehát felülnézetből a környék korsze-

44 Berkes Erzsébet egykori VII. kerületi PB-tag családtagjának szíves közlése.

45 A szocialista dzsentrifkáció kifejezést a 15. tömb vonatkozásában (is) használta HEGEDÜS-TOSICS 1991. CSÉFALVAY 1995. 44–45. p.; CSÉFALVAY–POMÁZI 1990.

46 Jelentés a rehabilitációs feladatok időarányos végrehajtásáról c. dokumentum. Készült a VII. ker. Tanács megbízásából, beterjesztve a VII. ker. PB és kibővített ülésén, 1983. IX. 20. BFL XXXV.12.a.3 176. öe. 3. old.

47 „VII. ötéves tervi tevékenységünket kerületünkben lényegében meghatározza a tömbrehabilitáció. E területen jelentős feladatok koncentrálódnak az intézményhálózat fejlesztése és az út-közműhálózat felújítása területén is.” (az intézményhálózatot, infrastruktúrát érintő fejlesztések tételes felsorolását lásd MSZMP VII. ker. Pártbizottság ülése, 1984. I. 24. Melléklet: Az 1983. évi várospolitikai munka és a tapasztalatok. BFL XXXV. 12.a.3. 179. öe.

48 MATERN 2009. 397–401. p.

rűsödéseként jelent meg, az alulnézetből mást jelentett: egy helyi mikrovilág jellegzetességei számolódtak fel lépésről-lépésre.

Hivatkozott irodalom

- Budapest városépítészeti kérdései *Budapest városépítészeti kérdései. Az 1953. nov. 20–21-én tartott ankét anyaga.* Budapest, 1954. Építésügyi Kiadó
- Belső-Erzsébetvárosi rehabilitáció CSANÁDI GÁBOR – CSIZMADY ADRIENNE – TOMAY KYRA – KŐSZEGHY LEA: Belső-Erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 20 (2006) 1. sz. 73–93. p.
- CSÉFALVAY–POMÁZI 1990. CSÉFALVAY ZOLTÁN – POMÁZI ISTVÁN: Az irányított dzsentifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján. In: *Társadalomföldrajzi tanulmányok.* Szerk. KOCSIS KÁROLY. Budapest, 1990. (Területi Kutatások 9.) 27–37. p.
- CSÉFALVAY 1995. CSÉFALVAY ZOLTÁN: Várospusztulás és városfelújítás, 1945–1989. In: LICHTENBERGER, ELISABETH – CSÉFALVAY ZOLTÁN – PAAL, MICHAELA: *Várospusztulás és -felújítás Budapesten.* Budapest, 1995. Magyar Trendkutató Központ.
- EGEDY–KOVÁCS 2005. EGEDY TAMÁS – KOVÁCS ZOLTÁN: A városrehabilitáció néhány elméleti kérdése. In: *Városrehabilitáció és társadalom. Tanulmánykötet.* Szerk. EGEDY TAMÁS. Budapest, 2005. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet
- Lakhatási szükségletek* HEGEDÜS, JÓZSEF – TOSICS, IVÁN: Gentrification in Eastern Europe: The Case of Budapest. In: *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe.* Eds. WEESEP, JAN VAN and MUSTERD SAKO. Utrecht, 1991. Stedelijke Netwerken. 124–137. p.

- HORLER 1984. HORLER MIKLÓS: *A műemlékvédelmi gondolat kialakulása Európában*. Budapest, 1984. Budapesti Műszaki Egyetem Mérnöki Továbbképző Intézet
- KORNAI 1993. KORNAI JÁNOS: *A szocialista rendszer*. Budapest, 1993. HVG
- KÖRNER–NAGY 2002. KÖRNER ZSUZSA – NAGY MÁRTA: *A városrendezési szabályozás története Magyarországon. Építés – Építészettudomány*, 30 (2002) 1–2. sz. 123–158. p.
- Lakhatási szükségletek* HEGEDÜS JÓZSEF – ESZENYI ORSOLYA – SOMOGYI ESZTER – TELLER NÓRA: *Lakhatási szükségletek Magyarországon*. Budapest, 2009. Városkutatás Kft
- LAMPEL–LAMPEL 1998. LAMPEL ÉVA – LAMPEL MIKLÓS: *Pesti bérházsors. Várospolitikai, városrehabilitáció*. Budapest, 1998. Argumentum
- MATERN 2009. MATERN ÉVA: *Hétköznapi legendák. (Szerkesztett interjúk.)* In: *Kismező, Nagymező, Broadway. Város-történeti tanulmányok*. Szerk. KEMÉNY MÁRIA. Budapest, 2009. Műcsarnok
- PREISICH 1998. PREISICH GÁBOR: *Budapest városépítésének története 1945–1990*. Budapest, 1998. Műszaki Könyvkiadó
- ROMÁN 1996a. ROMÁN ANDRÁS: *A műemlék fogalmának kiterjedése*. In: ROMÁN ANDRÁS: *Műemlék, építészeti örökség, város. Válogatás (cikkek és előadások), 1970–1995*. Budapest, 1996. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 14. p.
- ROMÁN 1996b. ROMÁN ANDRÁS: *Városrehabilitáció – településvédelem* In: ROMÁN ANDRÁS: *Műemlék, építészeti örökség, város. Válogatás (cikkek és előadások), 1970–1995*. Budapest, 1996. Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 179–197. p.

- SIPOS 2010. SIPOS ANDRÁS: „Örökségvédelmi” szempontok a budapesti várostervezésben a 20. sz. első felében. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor tiszteletére*. Szerk. BÓDY ZSOMBOR – HORVÁTH SÁNDOR – VALUCH TIBOR. Budapest, 2010. Argumentum
- SZIRMAI 1995. SZIRMAI VIKTÓRIA: *A településszociológia alapjai*. Budapest, 1995. Az Építés Fejlődéséért Alapítvány. (Településtudományi Felsőoktatási Füzetek 7.)
- SZŰCS–BALÁZSNÉ 1975. SZŰCS ISTVÁN – BALÁZSNÉ VARGA MARGIT: *Belső-Erzsébetváros településszociológiai vizsgálata*. Budapest, 1975. Budapesti Városépítési Tervező Vállalat
- TOMAY 2007. TOMAY KYRA: Józsefváros és Ferencváros – két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. In: *Urbs. Magyar Várostarténeti Évkönyv II (2007) 323–357. p.*